

"כאן נדפסים ספרים שלעולם אינם נקראים"

מהפכת הנאורות תנועת ההשכלה היהודית במאה ה-18 שמואל פיינר. הוצאת מרכז זלמן שזר, 459 עמ', 96.30 שקלים

שביט זהר

ספרו של שמואל פיינר על תנועת ההשכלה היהודית הוא יצירת מופת היסטוריוגרפית בשל רוחב היריעה שלו, מגוון התחומים שבהם הוא עוסק, תובנותיו וחידושו והידע המחקרי הרב המשוקע בו. אך לא רק זה; בכתיבה בהירה וקולחת פיינר מצליח להציג את תקופת ההשכלה כסיפור מרתק, כמעט סיפור מתח, שכל אדם המבקש להשכיל יקרא בו בשקיקה. באחד המקומות בספר מסופר על פולמוס הלנת המתים, שפרץ ברחוב היהודי בשנות התשעים של המאה ה-18. בפולמוס עמדו זה מול זה התפיסות המודרניות של הרפואה מול נוהג הקבורה המוקדמת של היהודים. אנשי ההשכלה ביקשו לשנות את נוהגי הקבורה המוקדמת וטענו נגד המנהיגות הרבנית שהיא נותנת יד לקבורת אנשים חיים. בעיצומו של הפולמוס, בשנת 1797, הופיע אהרן וולפסון (מחברם של "אבטליון" ו"על קלות דעת וצביעות") בסעודת פורים בבית הרב בברסלאו, מחופש למת שיצא מקברו: "מתחפש כמת בתכריכין ומסווה על פניו בצלם דמות תבנית המת הנ"ל עם פצעים וחבורות... וכתוב עליו כדברים האלה: אני פלוני אלמוני, התעלפתי, ואנשי החברה מהרו לקוברני וכמעט שפכו את דמי באכזריות". הופעתו של וולפסון עוררה מהומה רבתי, הקרואים למסיבה, כולל משפחת המת נבהלו "עד מוות", "ולא דמו ולא נחו עד כי גירשו אותו מעירם ורדפוהו עד חרמה" (עמ' 372). באפיזודה זו, אחת מני רבות המובאת בספר, יש כדי להעיד על אופיו של המאבק על הנאורות ברחוב היהודי ועל עוצמתו. שני הצדדים היריבים, המנהיגות הרבנית ואנשי ההשכלה, לא בחלו באמצעים ולא חסו זה על כבודו של זה. ואולם חשיבות ספרו של פיינר טמונה לאו דווקא בעושר האפיוזודות והפרטים המובאים בו, אלא בפרישה המלאה של סיפור ההיסטוריה של תנועת ההשכלה ובהצגתו משלל היבטים. הספר, המוקדש לתולדותיה של תנועת ההשכלה במאה ה-18, בוחן את התפתחותה בהקשר הכפול של תנועות הנאורות באירופה ושל התמורות בחברה היהודית. פיינר בוחן את תנועת ההשכלה לא רק כתופעה של יהדות גרמניה, ולא רק מפרספקטיווה של תנועת ההשכלה, אלא בהקשר של התהוות העמדה האורתודוקסית כלפי ההשכלה, בהקשר של דעת הקהל הנאורה בגרמניה ובמסגרת השאלות שהעסיקו בעשור האחרון את מחקר הנאורות האירופית (לדוגמה, עבודותיהם של דרנטון, דייוויס, גרפטון ואייזנשטיין). הוא בוחן את ההשכלה תוך כדי שילוב בין ההיסטוריה של הרעיונות לבין ההיסטוריה החברתית ולכן שם את הדגש על פעילותם של המשכילים בזירה הציבורית ועל הפרשיות השונות שהיו מעורבים בהם ומעניק פחות משקל לניתוח הטקסטים שיצרו. פיינר בוחן את המשכילים מזוויות ראייה שונות: דרך תודעתם העצמית ועולם חוויותיהם, דרך עיני יריביהם ודרך עדות של צופים מחוץ לחברה היהודית. פיינר לא הסתפק בטקסטים המוכרים ובדמויות המפורסמות, אלא עסק גם בדמויות משנה רבות שנדחקו לשוליים או שלא היו ידועות כלל (לדוגמה, תיאור החברים ב"חברת דורשי לשון עבר"). הוא גם לא הסתפק במקורות הספרותיים השגרתיים, אלא בדק חומר מקורות מגוון כולל מכתבים, עיתונות בת-הזמן, חומר תיעודי הפזור בכתב העת "המאסף", כתבי-יד לא מוכרים וחיבורים נשכחים. בהקשר זה מעניין במיוחד הניתוח של הרטוריקה של הנאורות, שאיפשר לפיינר לעסוק - מעבר למעמדם הסוציו-אקונומי של המשכילים והגיאוגרפיה שלהם - גם בעולמם הרגשי והחזונית. התוצאה היא תמונה מורכבת של ההשכלה, כולל קריאת תיגר על מוסכמות ישנות-חדשות, כמו המוסכמה בדבר מעמדו של משה מנדלסון, שלדעת פיינר זכה שלא בצדק למעמד "אבי ההשכלה". את תנועת ההשכלה היהודית רואה פיינר כתנועה שחתרה למהפכה יהודית באמצעות מודרניזציה. האידיאולוגיה של ההשכלה היתה מכוונת לעיצובו של "יהודי חדש" באמצעות שינוי מקיף בסדרי החיים של החברה היהודית, בין השאר הנחלת ידע חדש במסגרות חינוכיות חדשות ומתקונות לדור הצעיר. היא התאפיינה בהופעתו בחברה של הטיפוס החדש של סופר יהודי מודרני שיצא בביקורת, לא אחת חריפה ומלווה בפרובוקציות, כלפי הליקויים באורחות החיים, המחשבה והעולם התרבותי של היהודים וקראה תיגר על סמכותם של המנהיגים המסורתיים. והפרובוקציות היו מרובות ומגוונות. אברהם אש לא היסס להאשים את מי שמחנכים את בניהם על ברכי התלמוד כמי ש"מכינים לבניהם מטבח, מעבירים אותם למולך בחזיון", ושאלו ברלין השתמש בתחבולה הישנה-חדשה של פסוודו כתב-יד עתיק כדי להציג במסווה של ספר ישן וסמכותי את ספרו "בשמים ראש", שנכתב בנוסח המסורתי של שאלות ותשובות. ברלין הפגין בספר את בקיאותו הרבה בספרות התורנית, אבל ניצל זאת כדי להציג את התרבות הרבנית כמגוחכת או בלתי סובלנית, ואף כלל רעיונות, שפיינר רואה אותם כחתרניים והרסניים מבחינת התרבות התורנית, מפני שהעמידו בספק את הצורך בקיום מצוות מסוימות. לא פעם התגרו המשכילים בראשי האליטה הרבנית בנקיטת צעד מהפכני וחרטני במיוחד, כמו, למשל, כאשר בשנת 1789 שלחו מנהלי דפוס "חינוך נערים" לרבני הדור, ובראשם לגאון מווילנה, את ספרו של שאול ברלין שעשה שמות בסמכותו של רב קהילות אלטונה-המבורג וביוקרתו כלמדן ודרש מהרבנים להתמודד עם הביקורת המשכילית בזירה הציבורית של קהל הקוראים היהודי. ההנהגה הרבנית לא היססה להגיב, וביד קשה, ושאלו ברלין נאלץ לעזוב את ברלין וסיים את חייו מוכה וחולה בלונדון. בתיאור הפרובוקציות של המשכילים ותגובת הנגד של המנהיגות הדתית עומד פיינר על המתח שאיפין מלכתחילה את ההשכלה: מצד אחד נשאה אתה הבטחה לשינוי מקיף בתנאי חייהם של היהודים: הבטחה שיוכלו לצאת מן הגטו ויקבלו זכויות אזרחיות, ומצד אחר היה טמון בהבטחה הזאת איום על מורשתה התרבותית והדתית של הקהילה היהודית, שכן הענקת זכויות האזרח הותנתה בהסרת המכשולים שמנעו מן היהודים את האינטגרציה החברתית. המאבק על הנאורות היה מאבק בין מי שראו בנאורות את הסיכוי היחיד לקיומה של החברה היהודית באירופה לבין מי שראו בה איום על קיומה. ככל שהתבררה תביעתם של המשכילים למעמד עצמאי של מעצבי תרבות ועמדות עקרוניות בשאלות השעה, נלחמו בהם הרבנים משמרי הסדר הקיים של החברה המסורתית. הם היטיבו להבין את האיום הטמון בהשכלה לערכי היסוד של החברה המסורתית, לאורחות חייה ולמקור סמכותה. הוויכוחים האידיאולוגיים תורגמו לשאלות היום-יום כמו חינוך הילדים ומנהגי הקבורה. ההנהגה האורתודוקסית סברה שיש להילחם במשכילים ללא פשרה ומלחמה זו היתה לאחד הקווים המאפיינים את החברה החרדית והנהגתה הרבנית בעידן המודרני. מי היו סוכניה של ההשכלה היהודית בגרמניה? מדובר בקבוצה לא גדולה של גברים צעירים, שאפו לחולל שינוי דרסטי בספירה הפרטית והציבורית של החיים היהודיים. לעתים קרובות פעלו בדידות, גם אם היו לעתים קשורים זה עם זה בקשרי רעות

במיטב פולחן הרעות בגרמניה של המאה ה-18. הם עזבו עולם שבו היו בקיאים היטב כדי להיכנס לעולם שלא הכירו ובדרך כלל גם לא הצליחו להפנימו במלואו. הם הונעו על ידי תאוות ידע כמעט אירוטית, שהיתה כרוכה בחציית גבולות ובמה שפינר מכנה "המרה תרבותית" שלא היתה רחוקה מהמרת דת. קבוצת המשכילים היתה קטנה, מבחינת מספר האנשים שנטלו בה חלק פעיל, קטנה במיוחד ביחס לתופעות עממיות כמו צמיחת תנועת החסידות. אף על פי שהמשכילים לא הסתגרו בדל"ת אמותיהם, אלא ראו את יעדם בהשמעת קולם לקהל רחב ככל האפשר, לא זכתה תחילה התנועה כמעט לתהודה בקרב הציבוריות היהודית. אבל היא הצליחה למשוך את תשומת לבם של שתי אליטות: חברי רפובליקת הספרים הגרמנית ואליטת ההון היהודית. חלק מחברי הרפובליקה הספרותית של הנאורות הגרמנית נתנו במה למשכילים היהודים, ואילו לאליטת בעלי ההון היהודים היו אינטרסים בקבוצת המשכילים (כפי שכבר הראו החוקרים לווינשטיין ובודיאן). ועניין וצורך בחשיפה לתרבות האירופית. אליטה זו סייעה למשכילים לממש את הפרויקטים התרבותיים שלהם, אם באמצעות הקמת בית דפוס או בית ספר מודרני לילדי היהודים העניים (בית חינוך נערים) ואם בהעסקתם כמורים בבתייהם או במימון חיבוריהם - כלי ההפצה העיקרי של השקפתם - במיוחד על ידי קנייתם מראש. באיזו מידה היו היהודים שותפים לתהליך ההיסטורי רב החשיבות של הנאורות במאה ה-18? לדעת פינר, המשכילים היהודים אימצו רבים מערכי הנאורות ודפוסי הארגון והפעילות שלה. המאבק שניהלו נגד סמכויות הענישה של ההנהגה הרבנית, נגד החרם ובעד הפנמת הסובלנות הדתית ויישומה בחברה היהודית היה מערכה אחת במאבק הכללי באירופה של המאה ה-18 להכרה בזכויות האדם ולחירות מצפון. גם העמדת אלטרנטיווה לאליטה הדתית בכל הנוגע לשליטה במפתחות הידע ובהפצתם, בצמיחה של קבוצת אנשי עט עצמאיים בדעותיהם ששלטו באפיקי תקשורת חדשים ובמיוחד בעיתונות היתה חלק מהתהליכים שאיפיינו את תנועת הנאורות באירופה כולה. לכן רואה פינר את ההשכלה כמקרה אחד בתופעה הכלל-אירופית של הנאורות. אנשיה היו מודעים לרבים מרעיונותיה וסיסמאותיה של הנאורות, בעיקר הנאורות הגרמנית שאת ספרותה וכתבי-העת שלה הכירו. יחד עם זאת מדגיש פינר את האינטרסים הייחודיים למשכילים היהודים ואת סדר היום הייחודי שלהם שנגזר, למשל, מן ההזנחה הממושכת של כל מה שנדחק בתרבות המסורתית הקדם-מודרנית לשוליים כ"חוכמות חיצוניות". המשכילים היהודים התייחדו בכך שהתאספו ופעלו בנפרד מהנאורים האחרים במסגרת של יהודים בלבד, ואחת ממטרותיהם היתה להרחיב את גבולותיה של היצירה העברית כתנאי חשוב לרנסנס תרבותי מקיף. תנועת ההשכלה הגיעה לשיאה ב-15 שנים 1782-1797 (פרשת ויזל - סגירת "המאסף") שהתאפיינו אמנם באינטנסיביות רבה, אך גם במשברים ובתחושת כישלון עמוקה של מחולליה. בשנת 1800 קבע יצחק אייכל, מי שלדעתו של פינר היה מייסדה של תנועת ההשכלה ומתווה דרכה וחזונה, שמפעל ההשכלה ירד לטמיון. המסגרות הפורמליות שלה אכן התפרקו, את האופציות שהציעה, במיוחד יחסית לתהליכי מודרניזציה אחרים, אימצו רק מעטים, המשכילים נעלמו מברלין, העיר שהיתה המוקד להשכלה, ולא מעט מצאצאיה, בני האינטליגנציה הגרמנית-יהודית היו מוכנים ללכת הרבה מעבר לה ולהמיר את דתם בכדי להיפטר אחת ולתמיד מכל המגבלות שהוטלו עליהם כיהודים. אבל יחד עם זאת, לא היתה תנועה שהשפיעה כל כך על עיצובה של היהדות המודרנית. עם ההשכלה התפתח המאבק בין שתי אליטות מתחרות: הרבנית המסורתית והמשכילית, הליברלית בהשקפת עולמה. כל אחת מהן כשלעצמה היתה מגוונת ורבת פנים, אך הניגודים ביניהן קבעו את הקווים של מלחמת התרבות היהודית. עם ההשכלה נשברה אחת ולתמיד אחידותה של החברה היהודית הטרומ-מודרנית ונפתח העידן המודרני בתולדות התרבות היהודית שעמד בסימן של מחלוקות, עימותים וקרעים. בסופו של דבר היתה מהפכת הנאורות שהתרחשה בחברה היהודית במאה ה-18 מהפכה חילונית. אמנם המשכילים לא הכריזו מלחמת תרבות על הדת, אך הם ביקשו לעצב מסורת יהודית שעולה בקנה אחד עם הנאורות ומבליטה את הערכים המוסריים ואת התבונה והעמידו לשם כך במוקד הדיון את המקרא, הלשון העברית והפילוסופיה היהודית. היתה זו מהפכה חילונית מבחינתו של התהליך ההיסטורי של היחלשות מעמדה הציבורי של הדת ושל אנשי הדת וצמיחת תרבות ומוסדות חילוניים לצדם ובמקומם - התהליך של חילון התודעה, התרבות והחברה. אף על פי שפינר מתאר את ההשכלה כתנועה חברתית שפעלה בתקופה קצרה של לא יותר מ-15 שנים באמצעות קהילה קטנה, כמעט קטנטונת, הרי עובדת היותו תוצר של ההשכלה היא היום בגדר מוסכמה, ולא בכדי. המשכילים הצליחו לממש את מהפכת הנאורות שלהם, אך לא בברלין וגם לא רק בגרמניה. יורשיהם של המשכילים המשיכו את מפעלם בערים שונות בגרמניה. כבר בתחילת המאה ה-19 נעשו כמה ניסיונות להחיות את "המאסף" ולהקים חברות חלופיות ל"שוחרי הטוב והתושייה", ובמזרח אירופה ידעה ההשכלה חיים ארוכים לאורך כל המאה ה-19. ערכיה, בעיקר בנוסח מתון יותר, הפכו לחלק מהשיח הציבורי היהודי והביאו להחלשתה של האליטה התורנית כמקור הסמכות של החברה היהודית. קריאת התיגר של תנועת ההשכלה על ערכי היהדות המסורתית נמשכת למעשה עד היום ומלחמת התרבות שפתחה בה לא הסתיימה עדיין. נהפוך הוא - היא משמשת עד היום אחד הצירים המרכזיים של הוויכוח על עולמה הרוחני של החברה הישראלית, אבל היתה זו ההשכלה ששברה את המונופול על חיי הרוח של היהודים, שהיה נתון עד אז באופן בלעדי בידי האליטה התורנית. ספרו של פינר מיטיב לתאר את התהליכים האלה. בזכות כישרון הכתיבה שלו נקרא הספר כמעט כמו רומן מרתק, והרפובליקה המשכילית המתוארת בו קורמת עור וגידים; הקורא כמעט שיכול לבקר בסלון ההדור של משה מנדלסון ובנבכי חדר העבודה הדל של יצחק סטנוב. וכדאי להוסיף מיד, שמא לא תובן כראוי הקביעה הזאת, שאין מדובר כאן בשום אופן בויותר על כתיבה מדעית. נהפוך הוא, ספרו של פינר מדקדק בקוצו של יוד בטיעון המדעי המוצק, ואינו מוותר על בחינת הפרטים הרבים שמהם הוא רוקם את הסיפור הגדול. כל מי שעוסק בחקר ההשכלה יכול להעריך היטב את ההישג הגדול של כתיבתו של פינר, את בקיאותו הרבה בספרות ההשכלה ובמחקרה כאחד וגם את יכולת ההתמודדות שלו עם הקשיים שמציב מחקר ההשכלה לפני כל מי שמבקש לבוא בשעריו. בספרו הקודם "השכלה והיסטוריה" קבע כבר פינר את מעמדו החשוב כחוקר ההשכלה. ספרו הנוכחי יהפוך ללא ספק לספר חובה לכל מי שעוסק בהיסטוריה יהודית מודרנית וגם לכל מי שמתעניין בתולדות הנאורות באירופה. ספרה של פרופ' זהר שביט, "עבר בלא צל: בניית תמונת העבר בסיפור הגרמני לילדים", יצא לאור בספריית אופקים, הוצאת עם עובד